

جامع الاسرار و منبع الانوار

سید حیدر آملی

ترجمہ

محمد رضا جوزی

www.ketab.ir

انتشارات هرمس

انتشارات هرمس

تهران، خیابان ولی عصر، بالاتر از میدان ونک، بعد از برج نگار، شماره ۲۴۹۳ - تلفن: ۸۸۷۹۵۶۷۲
مجموعه ادب فکر - عرفان

جامع الاسرار و منبع الانوار

سید حیدر آملی

ترجمه محمدرضا جوزی

طرح جلد: واحد گرافیک هرمس

چاپ اول: ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: چاپ معاصر

همه حقوق محفوظ است.

سرشناسه: آملی، سیدحیدر بن علی، ۷۲۰-۷۸۲ ق.

عنوان و نام پدیدآور:

جامع الاسرار و منبع الانوار / سیدحیدر آملی؛ ترجمه محمدرضا جوزی

شناسه افزودن:

جوزی، محمدرضا، ۱۳۲۷ - . مترجم.

مشخصات نشر:

تهران: انتشارات هرمس، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری:

شش + ۲۸۶ ص.

شابک:

۹۷۸-۹۶۲-۳۶۳-۷۷۸-۱

وضعیت فهرست نویسی:

نیا.

موضوع:

عرفان - متون قدیمی تا قرن ۱۴

موضوع:

فلسفه اسلامی

موضوع:

هستی شناسی

رده بندی کنگره:

۱۳۹۰ ۲۰۴۱ ج ۸ / BP۲۸۳/۲/۱۸

رده بندی دیویی:

۲۹۷/۸۲

شماره کتابشناسی ملی:

۲۴۷۱۷۰۶

فهرست

۱	مقدمه کلی بر آثار علمی شیخ سید حیدر آملی
۲	منابع دست اول و استقیم درباره تالیفات شیخ آملی
۵	منابع دست دوم و غیر مستقیم درباره تالیفات شیخ آملی
۶	ترتیب زمانی تالیفات شیخ آملی
۱۰	فهرست کلی مؤلفات شیخ آملی
۲۳	گشایش کتاب
۲۵	مقدمه
۵۷	اصل اول: در توحید و اقسام آن
۵۹	قاعده اول: در فضیلت توحید
۷۳	قاعده دوم: در تعریف توحید
۷۸	قاعده سوم: در تقسیم توحید
۹۷	قاعده چهارم: در باب کیفیت توحید
۱۷۰	دنباله قاعده چهارم: در شبهات وارد بر توحید وجودی و بحث از سوّمیه و سر ولایت و امامت
۱۹۹	اصل دوم: در استشهاد به کلام خدا، انبیاء و اولیاء در حقیقت توحید
۲۰۱	قاعده اول: در استشهاد به کلام حق تعالی در حقیقت توحید و اثبات آن
۲۱۸	قاعده دوم: در استشهاد به کلام انبیاء (علیهم السلام) در حقیقت توحید و اثبات آن
۲۳۲	قاعده سوم: در استشهاد به کلام اولیاء (علیهم السلام) در حقیقت توحید و اثبات آن
۲۴۷	قاعده چهارم: در استشهاد به کلام مشایخ (رضوان الله علیهم) در حقیقت توحید و اثبات آن
۲۶۱	اصل سوم: در باب توابع و لواحق اسرار شرایع الهی
۲۶۳	قاعده اول: در بیان شریعت و طریقت و حقیقت
۲۸۸	قاعده دوم: در اسرار نبوت و رسالت و ولایت
۳۳۷	قاعده سوم: در بیان وحی و الهام و کشف
۳۴۰	۱. در بیان وحی و الهام و کشف
۳۵۲	۲. در بیان فرق میان علوم کسبی و علوم ارضی

۳۸۸	۳. در بیان کیفیت تحصیل علوم رسمی و علوم حقیقی
۴۲۶	قاعده چهارم: در بیان اسلام و ایمان و ایقان
۴۴۱	خاتمه و وصیت
۴۴۷	نمایه
۴۴۹	آیات
۴۶۵	اشعار
۴۶۹	نامها
۴۷۲	کتابها
۴۷۶	مکانها
۴۷۷	برخی از اصلاحات

الْحَمْدُ لِلَّهِ وَوَسْلَامٌ عَلَى عِبَادِهِ الَّذِينَ اصْطَفَى

مقدمه کلی بر آثار علمی شیخ سید حیدر آملی

اندیشه‌های عقلانی شیخ سید حیدر بن علی بن حیدر علوی حسینی آملی از دستاوردهای گرانمای تفکر اسلامی در قرن هشتم هجری محسوب می‌شود. تألیفات او تا آنجا که از دستبرد زمان مصون مانده و امکان اطلاع بر بعضی از آنها فراهم گردیده، حاکی از پختگی حکمت عرفانی در اسلام و تأثیر آن بر سایر گرایش‌های فکری و دینی است. این آثار علمی گرانبها همراه با سایر آثاری که در روزگار شیخ آملی و پس از آن در شرق و غرب عالم اسلام پیدا شدند بهترین و روشنترین دلیل علیه این عقیده رایج نزد برخی از افراد کم‌بضاعت است که معتقدند روح اسلامی و دستاوردهای علمی آن اصالت و ابتکار خود را از اواخر قرن ششم هجری از دست داده و این وضعیت تا دوران حاضر نیز ادامه دارد.

مقصود ما از این مقدمه کلی بر دو کتابی که اکنون برای نخستین بار منتشر می‌شود، آن است که فهرستی کامل از همه آنچه که شیخ آملی در زمینه معارف انسانی و آداب اسلامی به نگارش درآورده عرضه کنیم. اما قبل از هر چیز لازم است بگویم که تلاش ما تلاش آخرین و نهایی و کامل نیست، بلکه تلاشی است در آغاز راه، و بالطبع قطعی هم نیست بلکه ظنی و تخمینی است و آمیخته به حدس و فرض و غموض است. حذر ما در همه این موارد آن است که بخش اعظم نوشته‌های این متفکر کبیر اسلامی تاکنون به دست نیامده و همچنان مفقود مانده، و یا حداقل اینکه شناخته نشده، و همه آن کسانی که شرح احوال و آثار او را نوشته‌اند چیزی عرضه نکرده‌اند که به درد محققان بخورد. فی‌المثل آنکه ما در باب چگونگی تکوین عقلی و روحی جناب شیخ چیزی جز نشانه‌های اندک و مختصر آن هم از خلال کتب تراجم و تاریخ، به دست نیاورده‌ایم که البته این نشانه‌ها هرگز تشنگی محققان را برطرف نمی‌کند کما اینکه مراحل اساسی زندگی و حیات شخصی او نیز بر ما پوشیده است. اما به هر حال برخی از مطالبی که شیخ آملی از حیات فکری و زمانی و همچنین آثار علمی خود برای ما باقی گذاشته به مثابه چراغی کوچک در این راه تاریک است و این قبیل مطالب به اضافه آنچه که گذشتگان و معاصران بر آن افزوده‌اند دستمایه‌ای مفید برای پژوهش در ساختمان اصلی اندیشه‌های گرانقدر و آثار جاودان علمی اوست.

۱. منابع دست اول و مستقیم درباره تألیفات شیخ آملی

شیخ آملی در ابتدای مقدمه کلی خود بر کتاب نص النصوص فی شرح النصوص که با خط خویش برای ما به یادگار گذاشته اسامی بیست و یک کتاب از تألیفاتش را که پیش از شرح بزرگش بر فصوص الحکم شیخ اکبر نگاشته نام می برد که به طور مسلم و مسجل از آثار اوست. علاوه بر این، نکته ای که دارای اهمیت تاریخی و ارزش علمی است آن است که خود مؤلف هنگام برشمردن اسامی کتب و رسالات قبلی خود شرح مختصری از موضوع و مسائل هر یک از آنها به دست می دهد و شواهد و قرائن زمانی یا تاریخی مربوط به این آثار را یادآور می شود. به همین دلیل بهتر دیدیم که در این مقدمه کلی متن این سند مهم را با تمام جزئیات آن درج کنیم. این سند در حقیقت فهرست مفصلی از تعداد کثیری از آثار شیخ است. ما این متن را از نسخه خطی محفوظ در کتابخانه جلال الله، که یکی از مخازن کتابخانه قدیمی سلیمانیه در شهر استانبول ترکیه است، استخراج کرده ایم. شماره این نسخه خطی ۱۰۲۳ است که در دو برگه به شماره های: ۲ ب و دیگری ۳ الف ثبت گردیده. و ما نیز تعداد مصنفات شیخ آملی را به همان ترتیبی که در آغاز مقدمه نص النصوص فی شرح الفصوص آمده رعایت خواهیم کرد.

۱) کتاب مجمع الاسرار و منبع الانوار. در باب توحید و اسرار و حقایق آن و آنچه که متعلق است به تعریف و تقسیم توحید و شکوک و شبهات و نکات و رموز و اشارات آن؛ و بیان این نکته که توحید منحصر است به دو قسم: توحید الوهی و توحید وجودی؛ و نیز اینکه تقسیمات توحید عبارت اند از توحید ذاتی و وصفی و فعلی، یا توحید علمی و عینی و حقی؛ و مباحث وابسته به آن در باب نبوت و رسالت و ولایت و بحث شریعت و طریقت و حقیقت، و بحث اسلام و ایمان و ایقان؛ و امثال اینها.

۲) رسالة الوجود فی معرفة المعبود و آنچه که متعلق است به وجود مانند بدهت و وجوب و وحدت و ظهور و کثرت آن؛ و اثبات اینکه وجود ذاتاً واجب و مستمتع بعدم است و در خارج چیزی غیر از وجود تحقق ندارد، و اوست که موسوم است به «واجب الاول و الآخر و الظاهر و الباطن و هو بکل شیء علیم» (حدید ۱۳).

۳) رسالة المعاد فی رجوع العباد و آنچه که مربوط است به معاد از قبیل قیامتهای سه گانه که عبارت اند از قیامت صغری و وسطی و کبری و تحقق هر یک از آنها؛ و اثبات این نکته که قیامت از لحاظ صوری و معنوی بر دوازده قسم است به حکم مطابقت و موافقت میان عالم آفاق و انفس.

۴) کتاب الاصول و الارکان فی تهذیب الاصحاب و الاخوان مشتمل بر اصول پنجگانه که هر یک از آنها دایر بر مراتب سه گانه شریعت و طریقت و حقیقت است؛ و نیز مشتمل است بر فروع پنجگانه که آنها نیز دایر بر این مراتب سه گانه هستند.

(۵) رساله العلم و تحقیقه بطریق الطوائف الثلاث مشتمل بر علوم طوائف سه گانه صوفی و حکیم و متکلم؛ و بیان موضوع و محمول و مسائل و مبادی هر یک از این علوم؛ و هر آنچه که متعلق است به این بحثهای دقیق و نکات شریف.

(۶) رساله العقل و النفس و فرق میان آنها از لحاظ کلی و جزئی، و سایر مباحث مربوط به آنها.

(۷) رساله الامانة الالهيه فی تعیین الخلافة الربانية به مقتضای سخن خداوند متعال که فرمود: «أنا عرضنا الامانة على السموات والارض والجبال...» (احزاب/ آیه ۷۲)؛ و بیان «ظلومیت» و «جهولیت» که مدح و ستایش انسان هستند و بالاتر از آن ستایشی نیست، برخلاف گمان جاهلان که پنداشته اند اینها مذمت انسان است.

(۸) رساله الحجب و خلاصه الکتب در تحقیق این سخن حق تعالی در قرآن مجید که فرمود: «ثم فی سلسله درعها سبعون ذرعاً» (الحاقة/ آیه ۳۲) و قول پیامبر خدا که فرمود: «انّ لله تعالی سبعین ألف حجاب من نور و ظلمة...» که تطبیق و توفیق میان این دو سخن بسیار سخت و مشکل است خصوصاً بر حسب کلی و جزئی؛ و تعبیرات وارده از قرآن و سنت در باب تعداد این حجابها که گاه تا هزار و حتی پنجاه هزار و سیصد هزار سال بالغ می شود، و نیز سخن برخی از عرفا که گفته اند: «من از خدای خود دو سال کوچکترم» و یا: «میان من و پروردگارم فرقی نیست جز اینکه من به عبودیت بر او پیشی گرفتم».

(۹) رساله الفقر و تحقیق الفخر و تطبیق میان احادیث سه گانه ای که از رسول اکرم (ص) نقل گردیده که فرموده اند: «الفقر فخری و به افتخر علی سائر الانبیاء والمرسلین» و: «الفقر سواد الوجه فی الدارین» و: «کاد الفقر أن یكون کفراً».

(۱۰) رساله الاسماء الالهيه و تعیین المظاهر لها من الاشخاص الانسیاه از روزگار آدم تا محمد علیهما السلام، و سایر انبیایی که مابین این دو بوده اند.

(۱۱) رساله النفس فی معرفة الرب به حکم این سخن رسول خدا (ص) که فرمودند: «من عرف نفسه فقد عرف ربه» و به مقتضای آیه شریفه: «و هو معکم اینما کنتم» و: «و فی أنفسکم أفلا تبصرون».

(۱۲) رساله أسرار الشریعة و انوار الحقیقة در بیان شریعت و حقیقت و اهل هر یک از این دو بنا به قول رسول اکرم (ص) که فرمود: «الشریعة اقوالی والطریقة أفعالی والحقیقة احوالی»^۱، و قول حق تعالی که می فرماید: «و لکل جعلنا منکم شرعة و منهاجا» (مائدة/ آیه ۴۸) و نیز: «کنتم ازواجاً ثلاثه» (واقعه/ آیه ۷).

(۱۳) رساله الجداول الموسومة بمذارج السالکین و مراتب العارفین مشتمل بر صد مقام از مقامات اصولی و هزار مرتبه از مراتب فرعی به موجب اشتمال صد بر اقسام ده گانه.

(۱۴) نقد النقود فی معرفة الوجود که منتخبی از رساله الوجود خود ماست.

(۱۵) نهاية التوحيد فی بداية التجريد که منتخبی از مجمع الاسرار و منبع الانوار ماست.

(۱۶) متقی المعاد فی مرتقى العباد که منتخبی از کتاب معاد ماست.

(۱۷) رساله التنبیه فی التزیه درباره خداوند متعال.

(۱۸) أمثلة التوحيد و أبينة التجريد در مقابل لمعات شیخ فخرالدین عراقی.

(۱۹) رساله کثر الکنوز و کشف الرموز.

(۲۰) کتاب تعیین الاقطاب و الاوتاد و حصر آذن در نوزده مرتبه، و نه سیصد، و چهل، و

هفت، و سه، و یک. چرا که همه این اعداد در اصل به نوزده باز می‌گردد.

شیخ آملی قبل از شروع شرح بزرگ و مفصلش بر فصوص الحکم شیخ اکبر محیی‌الدین بن عربی، هوست خود را با ذکر آخرین کتابش به پایان می‌برد و به طور استطرادی نکات ویژه‌ای را که به زندگی او در عراق و تألیفاتش در این کشور مربوط می‌شده یادآور می‌گردد. از جمله می‌گوید: «امثال این قبیل کتابها و رسالات در زبان عربی و فارسی که بالغ بر چهل اثر می‌شود تألیف کردم. و پس از همه اینها که در طی مدتی دراز بالغ بر سی سال تمام (که البته تمام این سی سال را شیخ در عراق و مشاهد مقدسه آن گذرانده است) به نگارش در آوردم شروع به نوشتن تأویلی بر قرآن کردم موسوم به:

(۲۱) السیحط الاعظم و الطود الاشم فی تأویل کتاب الله العزیز السحکم که مشتمل بر هفت جلد بزرگ است در مقابل تأویل شیخ اعظم نجم‌الدین رازی، معروف به نجم دایه قدس الله سره، که اثر خود موسوم به بحر الحقایق و منبع الدقایق را در شش جلد بزرگ نوشته است. و ما نیز خواستیم کتابی داشته باشیم که از جمیع جهات مانند آن باشد. لذا به مقتضای حدیث شریف که می‌فرماید: «انّ للقرآن ظهراً و بطناً، الی سبعة اطنان»، و نیز به حکم اشتمال قرآن کریم بر مراتب هفتگانه معلومه و سایر جهاتی که چنین ترتیبی را ایجاب می‌کرد، تفسیر خود را در هفت جلد نوشتیم و این تفسیر در تمام شهرها و کشورها معروف شد و بزرگان اهل تحقیق و عرفان آن را مطالعه کردند و کاملاً بی‌بردند که این کتاب هیچ نظر و ماندنی ندارد، خصوصاً از حیث اشتمال آن بر علوم قرآنی، و تألیف چنین کتابی از روی کسب و کوشش و اجتهاد نبوده بلکه افاضه‌ای غیبی است که از حضرت رحمان به طریق کشف برای نویسنده آن حاصل شده.

(۲۲) «نص النصوص فی شرح الفصوص، که آن را به سلطان عالم عادل، و ملک فاضل کامل سلطان سلاطین عرب و عجم... بنیانگذار قواعد دینی و قوانین اسلامی به طریق مستقیم... فرمانروای مطاع ایران و توران، صاحبقران ادوار و اکوان، زنده‌کننده دولت چنگیزخان، انوشیروان دوران، اسکندر زمان... سلطان بن سلطان، خاقان بن خاقان... احمد بهادرخان...».

این سند خاص درباره تألیفات شیخ آملی، علی‌رغم اهمیت بسیار زیادی که دارد، خود سبب بعضی از مشکلات تاریخی درباره بخشی از تألیفات شیخ و ترتیب زمانی آن گردیده که بعداً به طور تفصیل این مسأله پیچیده را مورد بررسی قرار خواهیم داد.

علاوه بر این، در بررسی منابع دست اول تألیفات شیخ آملی لازم است به اسامی برخی از آثار علمی او که در کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار و رسالة نقد النقود فی معرفة الوجود او به آنها پی برده‌ایم اشاره کنیم و امیدواریم این دو کتاب سابق الذکر که برای نخستین بار منتشر می‌گردند طلیعه مبارکی برای انتشار تمامی آثار این متفکر بزرگ ایرانی باشد.

کتاب جامع الاسرار و منبع الانوار، که از نخستین تألیفات شیخ آملی در عراق است، اشاره به هشت کتاب دیگری دارد که پیش از آن تألیف گردیده و ترتیب ذکر اسامی آنها برحسب حروف ابجد است نه برحسب ترتیب تألیف و اسامی آنها عبارت‌اند از: اسرار الشریعة و انوار الحقیقة، امثلة التوحید، جامع الحقائق، رسالة الارکان، رسالة الامة، رسالة التزیه، رسالة التوحید و بالآخره رساله منتخب التأویل. اما رساله نقد النقود فی معرفة الوجود که شیخ آن را در مشهد شریف غروی، پس از کتاب جامع الاسرار تألیف کرده مشتمل بر ذکر اسامی چهار کتاب دیگر او به نامهای: جامع الاسرار، رسالة الامة، رسالة الوجود، و منتخب التأویل است. با توجه به آنچه گفته شد تعداد کتب و رسالاتی که شیخ آملی تألیف کرده و ما اسامی آنها را از طریق مصنفات خود او به دست آورده‌ایم بالغ بر بیست و شش کتاب و رساله است با حذف اسامی مکرر.

۲. منابع دست دوم و غیرمستقیم درباره تألیفات شیخ آملی

مراد از منابع غیرمستقیم زندگینامه‌ها و تواریخی است که متعرض شرح احوال و آثار شیخ شده‌اند مانند: فوائد الرضویه، معجم المؤلفین، ایضاح المکنون، ریحانة الابرار، مجالس المؤمنین، اعیان الشیعة، طرائق الحقائق، والذریعة الی تصانیف الشیعة که همگی جزو منابع مستقیم هستند. اما از میان آثار تحقیقی متأخر و معاصر به طور خاص باید از تحقیقات استاد بزرگ هانری کرین درباره شیخ سید حیدر آملی نام برد که در نوع خود بی‌نظیر است و آگاهی‌های ما درباره زندگی و آثار فکری شیخ مرهون پژوهشهای اوست و برآستی که در میان معاصرین فضل تقدم با اوست. ناگفته نماند که اندیشه انتشار این دو کتاب (جامع الاسرار... و نقد النقود...) نیز از آن اوست. مجموع کتب و رسالاتی که از این منابع غیرمستقیم استخراج گردید بالغ بر بیست و هشت اثر است که عبارت‌اند از: المحيط الاعظم در تفسیر القرآن، نص‌النصوص در شرح فصوص الحکم ابن عربی، جامع الاسرار و منبع الانوار، تلخیص اصطلاحات الصوفیه، البحر الخضم فی تفسیر القرآن الکریم، الکشکول فیما جرى علی آل الرسول،

منتخب التأویل، تأویلات، رسالة العلوم العالیه، الارکان فی فروع شرایع أهل الایمان، رسالة رافعة الخلاف، رسالة الامانة، رسالة التنزیه، المسائل الآملیه، اصطلاحات الصوفیه، جامع الحقایق، نص النصوص، منتخبات أنوار الشریعة.

و به طور کلی می‌توان گفت تعداد تألیفات شیخ آملی براساس منابع مستقیم و غیر مستقیم بالغ بر چهل و چهار کتاب و رساله است و اگر آنچه را که مکرر است یا روایات متعدد دارد حذف کنیم جمع تألیفات او بالغ بر سی و پنج کتاب و رساله خواهد شد و این رقم بسیار نزدیک است به آن تعدادی که خود شیخ در مقدمه‌اش بر شرح فصوص و نیز در پایان آن ذکر کرده است.

۳. ترتیب زمانی تألیفات شیخ آملی

شیخ آملی همان گونه که در اثنای کتب و رسائلش نشانه‌هایی به جا گذاشته که براساس آن می‌توان به تألیفات و آثار علمی او پی برد، به همین ترتیب قرائنی هم در دسترس ما قرار داده که می‌توانیم از خلال آن جریان زندگی و تطورات معنوی و روحانی او را پی‌گیری کنیم و پیوند آن را با گرایشات علمی و اوضاع و احوال تاریخی روزگارش دریابیم. در این زمینه ما به سخنان که او در اواخر مقدمه‌اش بر شرح فصوص گفته اکتفا می‌کنیم و متن گفتار او را از نسخه خطی کتابخانه جلاله به شماره: ۱۰۷ الف، ۱۰۷ ب، عیناً می‌آوریم:

«خداوند تبارک و تعالی آنگاه که به من فرمان داد که ماسوای او را ترک گفته و توجه تام و تمام به او کنم، به من الهام کرد تا مقام و منزلتی بجویم که در آن ساکن شده و به موجب امر و اشارت او به طاعت و عبادتش بپردازم، چنانچه و مکانی که عالیتر و شریفتر از آن در این عالم نباشد. لذا پس از ترک وزارت و ریاست و مال و جاه و پدر و مادر و فرزند و تمام خویشان و برادران و یاران به سوی مکه شریفها الله تعالی روانه شدم. و خرقة زنده‌ای که دور انداخته بودند و بهایی نداشت به تن کردم. و از شهرستان خود که «آمل» و طبرستان است و در جانب خراسان قرار دارد بیرون آمدم. در آن جا من وزیر پادشاهی از پادشاهان ایران بودم که در آن سرزمین حکومت داشت و از بزرگترین فرزندان خسرو انوشیروان محسوب می‌شود و نامش الملک السعید فخرالدوله فرزند پادشاه مرحوم شاه کیخسرو، طیب الله ثراهما و جعل الجنة مثواهما، بود و من در آن زمان سی ساله بودم. و هنگام رسیدنم به مکه با این شکل و صورت، انواع بلاها و رنجها به من رسید که شرح آن خود چندین کتاب می‌شود. لکن در اکثر حالات این کلام الهی بر زبانم جاری بود که: «و من یخرج من بیتة مهاجراً إلى الله و رسوله ثم یدرکه الموت فقد وقع أجره على الله و كان الله غفوراً رحیماً» (نساء/۱۰۰) و این سخن عارف دلداده‌ای همچون خود را زمزمه می‌کردم که:

ترکت الخلق طراً فی رضا کا و ایتمت العیال لکی اراکا
فلو قسطعتنی ارباً فاربأ لمأحس الفؤاد الی سواکا

به هر صورت وضع و حال من چنین بود تا به مکه رسیدم و حج واجب و مناسک فریضه و نافله را در سال هفتصد و پنجاه و یک هجری به جای آوردم و قصد مجاورت مکه کردم. لکن شوق اقامت مدینه در دلم جوشید زیرا مدفن رسول خدا (ص) و اولاد و اصحاب او را زیادت نکرده بودم. لذا تصمیم به اقامت گرفتم لکن دوباره مانعی پدید آمد که بزرگترین آن بیماری صوری بود. به طوری که ناگزیر از بازگشت به عراق و مکان مألوف خود یعنی مشهد مقدس غروی سلام الله تعالی علی مشرفه شدم. و به سلامت به نجف اشرف بازگشته و در آن ساکن شده و به ریاضت و خلوت و طاعت و عبادتی که بیشتر و سخت تر و بالاتر از آن ممکن نبود پرداختم. در این مدت فیوضات دیگری از حق تعالی و حضرات غیبیه بجز آنها که در تأویل القرآن و شرح فصوص گفته ام نصیم گردید و معانی و معارف و حقایق و دقایق که شرح آن به هیچ وجه ممکن نیست، بر من مکشوف شد که همگی از کلمات الله است و قابل شمارش و انتهاء و انقطاع نیست. و حق تعالی مرا مأمور کرد که باره ای از آن را بر بندگان خاص او آشکار کنم. لذا شروع به تألیف کتابی در توحید و اسرار آن چنانکه باید و شاید کردم و در مدت کوتاهی آن را به پایان بردم و نام آن را جامع الاسرار و منبع الانوار نهادم و به دنبال آن رساله الوجود فی معرفة المعبود را نوشتم، بعد از آن رساله المعاد فی رجوع العباد را نگاشتم، و پس از آن کتب و رسالات دیگری به زبان عربی و فارسی تألیف کردم که بالغ بر چهل کتاب و رساله می شود. پس از آن حق تعالی مرا به تأویل قرآن کریم فرمان داد که آن را بعد از همه آنها که گفته ام نوشتم و آن کتابی است در هفت جلد بزرگ به نام المحيط الاعظم و الطود الاشم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم که به عنایت حضرت ملک ذی الجلال کتابی است در غایت خوبی و کمال و در نهایت بلاغت و فصاحت چنانکه از حیث ترتیب و تحقیق و تلفیق هیچ کس در آن بر من پیشی نگرفته است و در فهرست نیز از آن نام برده ام. پس از آن حق تعالی فرمان داد تا فصوص المحکم را شرح کنم که منسوب به رسول خدا (ص) است و آن را در خواب به شیخ اعظم محیی الدین بن عربی اعطا کرده و فرموده: «آن را به بندگان مستحق و مستعد خدا برسان». لذا به موجب آنچه که پیش از این تقریر کردم و تحقیقش گذشت، به شرح آن پرداختم و این پس از مجاورت من بود در مشهد مقدس طی سی سال بدان گونه که یاد کردم. شروع تألیف این کتاب سال هفتصد و هشتاد و یک و پایان آن سال هفتصد و هشتاد و دو بود. یعنی طی یک سال و بلکه کمتر از آن کار تألیف را به پایان بردم. و سن من در آن حال شصت و سه سال بود. باشد که خدای متعال وصول و بلوغ به کمال را چنانکه در لوح محفوظ مقرر فرموده نصیب ما فرماید.

در پرتو چنین متن مهم و مفصل، و با کمک گرفتن از سخن خود مؤلف در کتابهای دیگرش می‌توانیم چگونگی حیات و زندگی شیخ آملی را به طور کلی تصور کنیم و در نتیجه قادر خواهیم بود ترتیب زمانی تألیفات و آثار علمی او را پیدا کنیم.

تاریخ ولادت شیخ در شهر آمل در حوالی سنه ۷۱۹ یا ۷۲۰ هجری بوده و فاصله میان این تاریخ تا سال ۷۵۱ که نزدیک به سی سال می‌شود، دوره‌ای است که می‌توان آن را اصطلاحاً دوره ایرانی اول از حیات تاریخی شیخ نامید. در طی این دوره است که شیخ مراحل تکون فکری و فرهنگی و اسلامی خود را در مراکز علمی ایرانی، و خصوصاً اصفهان که یکی از مراکز جاودان تفکر اسلامی در طول قرن‌ها بوده، به پایان برده و به عبارت دقیقتر شیخ آملی، روزگار جوانی خود را صرف وظایف اجتماعی گوناگون و به قول خود او صرف ریاست و وزارت کرده و احتمالاً این دوران در فاصله سالهای ۷۴۰ تا ۷۵۱ بوده است.

در مراحل پایانی دوره اول زندگی شیخ در ایران برخی حوادث معنوی و وقایع روحانی برای او اتفاق افتاد که سبب گرایشات صوفیانه و فلسفی او در آینده گردید. در این مورد نیز بهتر است نمونه‌هایی را از زبان خود شیخ نقل کنیم. می‌گوید: «بدان که من در حال سیر و سلوک در اصفهان بودم و قصد داشتم از آنجا برای زیارت مشاهد مقدسه ائمه اطهار به بغداد رفته و سپس برای گزاردن حج واجب و اقامت عازم بیت‌الله الحرام شوم. شبی از شبها در خواب دیدم که در وسط بازار بزرگها ایستاده‌ام و به جسد خود که دراز به دراز بر روی زمین افتاده و مرده و در کفن سفیدی پوشیده شده می‌نگرم و تعجب می‌کردم از اینکه چگونه ممکن است که من هم مرده و افتاده باشم و هم ایستاده و تماشا کنم؟ و در این حال تعجب بودم که از خواب بیدار شدم» (برگرفته از نسخه خطی کتابخانه جلال‌الله به نام نص النصوص فی شرح الفصوص، شماره ۱۰۳۲ برگه ۲۱ ب). و باز دیگر نیز در اصفهان بودم و بر در دکان یکی از دوستانم نشسته بودم و بر دوشم ظرفی بود منحن مانند ظرف آبروشان دوره‌گرد که در میان مردم می‌گردند و به آنها آب می‌نوشانند و من کسانی را که در آن دکان حاضر بودند آب می‌نوشاندم و در عین حال به کار خودم نظاره می‌کردم. (همان منبع و همان صفحه).

کتابها و رسالاتی که نام آنها در جامع‌الاسرار آمده اگر نگوییم همگی لااقل بخش اعظم آنها آثاری است که شیخ در این دوره خاص از زندگی خود در ایران نگاشته است و دلیل ما بر این عقیده این است که کتاب جامع‌الاسرار چنانکه خود شیخ دوبار در مقدمه‌اش بر شرح فصوص اشاره کرده، از نخستین تألیفات او در عراق است بنابراین کتابها و رسائلی که از آنها در این کتاب نام برده همگی یا بخش عمده آن متعلق به قبل از این دوران است. می‌شود فرض کرد که این دوره شامل سالهای مابین ۷۴۲ تا ۷۵۱ هجری است یعنی همان

سالهایی که شیخ در حدود سنین بیست و دو تا سی سالگی بوده و دوران جوانی خود را طی می‌کرده. بنابراین همان‌طور که قبلاً هم یادآور شدیم ترتیب وضعی فهرست تألیفات شیخ را بدان‌گونه که خود او در آغاز شرحش بر فصوص الحکم آورده نباید یک ترتیب تاریخی به حساب آورد زیرا بعضی از کتابها و رساله‌هایی که نام آنها در این فهرست آمده و نیز آنهایی که بعداً در کتاب جامع‌الاسرار ذکر گردیده‌اند، در حقیقت از تألیفات سابق او هستند.

از آغاز سال ۷۵۱ هجری تا سال ۷۸۲ یا اندکی پس از آن، دوره جدیدی در زندگانی شیخ آغاز می‌شود و این مقارن با سن سی و یک سالگی شیخ است که سراسر این دوره را در عراق و در مشاهد مقدسه گذرانده است. این دوره از حیات او را می‌توان دوره عراقی نامید و در همین دوره است که مهمترین آثار علمی خود را تألیف کرده است. خود این دوره را می‌توان به دو بخش کرد. بخش اول که از سال ۷۵۱ تا ۷۶۸ ادامه دارد و در این دوره است که او کتاب نقد النقاد فی معرفة الوجود را نوشته است و بخش دوم از سال ۷۶۸ تا ۷۸۲ است که تفسیر بزرگ قرآن کریم و شرح فصوص الحکم را نگاشته است.

و اما کتب و رسائلی که در بخش اول از دوره اقامتش در عراق نوشته و تعداد و عناوین آن برای ما مسلم است عبارت‌اند از: کتاب جامع‌الاسرار و منبع‌الانوار، رسالة الوجود فی معرفة المعبود، رسالة المعاد فی مرتقی العباد، نهاية التوسید فی بداية التجريد، متقی المعاد فی مرتقی العباد و نقد النقاد فی معرفة الوجود. اما آثار شیخ در دوره دوم اقامتش در عراق به طور قطع شمارش نشده و تنها از کتاب نص‌النصوص فی شرح الفصوص او که در سال ۷۸۲ هجری به اتمام رسانده، و تفسیر بزرگ قرآن که در همین تاریخ و به احتمال زیاد مابین سالهای ۷۷۷ تا ۷۸۱ هجری تألیف کرده، خبر داریم.

قبل از اینکه این قسمت را پایان دهیم لازم است اشاره کنیم که به عقیده استاد هانری کربن رساله «رافعة الخلاف» ... از تصنیفات دوره اول زندگی او در عراق است که به محض رسیدن به عراق و بر اثر اظهار علاقه فخرالمحققین محمد بن حسن بن مطهر حلی متوفی به سال ۷۷۱ هجری، تألیف کرده، و باز به عقیده پروفیسور کربن رساله «العلوم النالیه» را که تاریخ تحریر آن سنه ۷۸۷ است در آخرین دوره اقامتش در عراق تألیف کرده.

۴

تا وقتی که بخش اعظم تألیفات شیخ آملی برای ما مجهول است ارائه گزارشی کامل و شامل از آثار او که بتواند موضوعات رسائل و اهداف آثار علمی وی را در بر بگیرد کار بسیار مشکلی است. لکن آن مقدار آگاهی که از تألیفات شیخ داریم به اضافه توصیف تحلیلی

نوشته‌هایش طبق فهرستی که خود او عرضه کرده، و گزارشات مکرری که از آثار قبلی‌اش در کتاب جامع الاسرار و نقد النقود داده همگی می‌تواند کمک شایانی برای شروع این کار باشد. و ما ذیلاً موضوعات کلی آثار شیخ را به طور نسبی و مختصر بیان خواهیم کرد.

موضوع اساسی و کلی آثار شیخ حکمت و عرفان است که به کلی با فلسفه و علم کلام تفاوت دارد و بر تمام آثار وی حتی کتب نادری که در زمینه تاریخ و جدل نوشته سایه انداخته است. حکمت عرفانی از نظر شیخ و تمامی عرفایی که قبل و بعد از او بوده‌اند، طرز تفکری جامع و کمال یافته است که اساس آن بر وحدت حقیقت و وحدت وجود «ایجاد» است و در برگزیده تمام اقسام نگرشهای عقلانی و روحانی از قبیل الهیات و شرعیات و نفسانیات و اخلاقیات و غیره می‌باشد. با توجه به آنچه گفتیم می‌توانیم موضوعات آثار شیخ را به طور نسبی در مقولات زیر خلاصه کنیم:

- (۱) نقد معرفت شامل: رسالة العلم و تحقیقة العلوم العالیة.
- (۲) فلسفه دینی شامل: رسالة التوحید، کتاب الاصول و الارکان ...، رسالة الامانة الالهیة ...، اسرار الشریعة و أنوار الحقیقة، جامع الحقایق، رسالة کثر الکوز ...، جامع الاسرار ...، نهاية التوحید ...، نص النصوص ...، أمة التوحید ...
- (۳) آثاری در الهیات شامل: رسالة الاسماء الالهیة ...، رسالة التنبیة فی التزیهة، رسالة المحجب الالهیة.
- (۴) آثار فلسفی شامل: رسالة الوجود فی معرفة المعبود، رسالة نقد النقود ...، رسالة العقل و النفس ...
- (۵) روحانیات شامل: رسالة المعاد فی مرتقی العباد، رسالة النفس فی معرفة الرب، مدارج السالکین ...، متقی المعاد ...
- (۶) سزایات شامل: کتاب تعیین الاقطاب و الاوتاد ...
- (۷) تأویلات شامل: منتخب التأویل ...، المحيط الاعظم ...، البحر الحظیم ...
- (۸) آثار تاریخی شامل: الکشکول فیما جرى علی آل الرسول.
- (۹) جدلیات شامل: رسالة رافعة الخلاف.
- (۱۰) لغات و اصطلاحات شامل: اصطلاحات الصوفیة؛ تلخیص اصطلاحات الصوفیة.

۵. فهرست کلی مؤلفات شیخ آملی

الارکان = رسالة الارکان

الارکان فی فروع شرایع أهل الایمان

یاد شده در ضمن حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۵-۲۳/۲۹ و نیز در ایضاح المکنون

۱۹۳/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی مدیر کتابخانه امام امیرالمؤمنین (ع) در نجف اشرف)

أسرار الشریعة و انوار الحقیقة

یاد شده در جامع الاسرار و منبع الانوار ص ۸۸، ۳۷۷ و در نص النصوص نسخه خطی جارالله شماره ۱۰۳۳ برگه ۲ الف. و نیز نگاه کنید به توصیف کتاب در ضمن مطالب پیشین: ضایع دست اول و مستقیم تألیفات شیخ آملی، کتاب شماره ۱۲. الاسماء الالهیه = رسالة الاسماء الالهیه

اصطلاحات الصوفیه

یاد شده در ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی).

الاصول و الارکان فی تهذیب الاصحاب والاخوان = کتاب الاصول و الارکان...

الامانة الالهیه فی تعین الخلافة الزبانية = رسالة الامانة الالهیه...

أمثلة التوحید و ائبنة التجريد

یاد شده در جامع الاسرار ص ۶۱۴، و در نص النصوص... برگه ۲ الف، و نیز ضمن شرح حال مؤلف ذیل عنوان رسالة أمثلة التوحید در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی و نیز گفتار پروفیسور کرین درباره آملی، ۶) و نیز مراجعه کنید به توصیف کتاب در مطالب پیشین: ضایع مستقیم و دست اول در باب تألیفات آملی کتاب شماره ۱۸. مؤلف خود در جامع الاسرار تصریح کرده است که این کتاب به زبان فارسی تألیف شده زیرا درخواست کنندگان آن فارسی زبان بودند.

البحر الخضم فی تفسیر القرآن

یاد شده ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی). این عنوان قریب و نزدیک است به عنوان دو کتاب دیگر به نامهای: المحيط الاعظم فی تفسیر القرآن الکریم، و المحيط الاعظم و الطود الاشم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم

التأویلات = رسالة منتخب التأویل

تعین الاقطاب و الاوتاد = کتاب تعین الاقطاب و الاوتاد

تلخیص اصطلاحات الصوفیه

یاد شده ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۲/۱۹۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۱-۵۲/۲، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویة ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی).

التنبیه فی التنبیه = رسالة التنبیه فی التنبیه

التنبیه = رسالة التنبیه فی التنبیه

التوحید = رسالة التوحید

جامع الاسرار و منبع الانوار

یاد شده در رساله نقد النقود از خود مؤلف در صفحه ۶۹۳، و نص النصوص ۲ ب (زیر عنوان مجمع الاسرار...) و گفتار پروفیسور هانری کرین درباره آملی شماره ۹، و ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۲/۱۹۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۱-۵۲/۲، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویة ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی) و در حاشیه الادب ۲/۴۹۸ شماره ۸۹۲.

نسخه‌های موجود: ۱) کتابخانه امیرالمؤمنین (ع)، نجف اشرف شماره عام ۱۱۳۰، اندازه ۲۱/۵ سم × ۱۱/۵ سم، تعداد اوراق آن ۲۳۶ ورق به خط محمدباقر بن محمد کاظم قاضی خراسانی که در تهران به تاریخ ۱۳ صفر سال ۱۲۶۴ هجری نوشته شده (به راهنمایی استاد رضا امینی). ۲) کتابخانه مجلس شورای ملی ایران، شماره ۱۴۱۰ از صفحه ۱ تا ۱۶۸ موجود است و هر صفحه دارای ۲۰ سطر، به خط نسخ واضح، پایان کتاب ناقص است. ۳) کتابخانه ملی تهران، شماره ۲۶۶ از صفحه ۱ تا ۳۱۷ موجود است و هر صفحه دارای ۲۰ سطر است به خط نسخ واضح و دارای تعلیقات. ۴) کتابخانه دانشگاه تهران فهرست ۳، ۱، ص ۴۲۵ (به نقل از استاد کرین در گفتارش راجع به آملی، شماره ۹، و استاد کرین اضافه فرموده‌اند که این کتاب دارای دو نسخه دیگر است که در کتابخانه امام رضا (ع) در مشهد نگهداری می‌شود).

نگاه کنید به توصیف کتاب ضمن مطالب پیشین تحت عنوان منابع مستقیم تألیفات آملی شماره ۱ و نیز بر مقدمه خود کتاب. علاوه بر این کتاب حاوی مطالب مهمی خصوصاً درباره زندگی مؤلف و تحقیقات و آثار قبلی اوست: ۳، ۵، ۷، ۸۸، ۱۰۸، ۲۵۵-۲۵۴، ۵۴۹، ۵۵۱، ۶۱۴.

متن خلاصه شده و مختصر همین کتاب توسط خود مؤلف تحت عنوان نهاية التوحید فی بداية التجرید نگاشته شده. مراجعه کنید به شماره ۳۵ بعد از این.

جامع الحقایق

یاد شده در کتاب جامع الاسرار صفحه ۶۱۴، و گفتار پروفیسور کرین درباره آملی، شماره ۵. مؤلف یادآور شده که این کتاب به زبان فارسی است زیرا درخواست کنندگان

آن فارسی زبان بودند (جامع الاسرار ص ۴۱۴).

الجداول موسوم به مدارج السالکین = رسالة الجداول موسوم به مدارج السالکین ... الحجب و خلاصة الكتب = رسالة الحجب و خلاصة الكتب.

رافعة الخلاف عن وجه سکوت أميرالمؤمنين عن الاختلاف = رسالة رافعة...

رسالة الارکان

یاد شده در جامع الاسرار ص ۳ و گفتار پروفیسور کرین درباره آملی شماره ۲.

موضوع کتاب: «بیان ارکان پنجگانه دین: زهد، صلاة، صوم، زکاة، حج، جهاد، شریعت و طریقت و حقیقت» (جامع الاسرار، ص ۳). این عنوان قریب است به عنوان پیشین شماره ۲، و نیز شماره ۲۷ = کتاب الاصول و الارکان ...

رسالة الاسماء الالهية

یاد شده در کتاب نص النصوص توسط خود مؤلف. و برگه ۳ الف (نسخه خطی جارالله ۱۰۳۳). عنوان کامل ۱: رسالة الاسماء الالهية و تعیین المظاهر لها من الاشخاص الانسانية من محمد الى آدم ... (و کتاب با همین عنوان و همین اوصاف شبیه است به فصوص الحکم شیخ اکبر محیی الدین بن عربی).

رسالة الامانة = رسالة الامانة الالهية في تعيين مظاهر الخلافة الربانية. رسالة الامانة في الخلافة = رسالة الامانة الالهية في تعيين الخلافة...

رسالة الامانة الالهية في تعيين الخلافة الربانية

یاد شده در جامع الاسرار ص ۳، ۲۲ (تحت عنوان الامانة في الخلافة) و در رساله نقد النقود ... ص ۶۹۳ (تحت عنوان رسالة الامانة) و در نص النصوص ورقه ۳ الف و نیز گفتار استاد کرین درباره آملی شماره ۳ (تحت عنوان رسالة الامانة) و ضمن شرح حال مؤلف (تحت عنوان رسالة في الامانة) در اعیان الشیخ ۲۹/۲۵-۲۵. و ابضاح المکون ۲/۱۹۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۲/۵۴-۵۱، و معجم المؤلفین ۱/۹۱، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمای شیخ رضا امینی).

مؤلف این کتاب را در جامع الاسرار همانند آنچه که در نص النصوص توصیف کرده وصف نموده. نگاه کنید به مطالب پیشین: منابع مستقیم تألیفات شیخ آملی کتاب شماره ۷ و مراجعه کنید به تحلیل اندیشه های مؤلف در:

H. Corbin, *Le combat spirituel du shi'isme*, (Eranos-Jahrbuch 30) Zurich 1962, tout le chapitre III.

رسالة أمثلة التوحيد = أمثلة التوحيد و أبنية التجريد

رسالة التنبيه في التنزيه

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳) و در جامع الاسرار ص ۳،

۶۱۴ (به عنوان رسالة التزييه) و در گفتار پرفسور كرين درباره آملی (همان عنوان سابق) شماره ۴، و ضمن شرح حال مؤلف (ايضاً همان عنوان سابق) در اعيان الشيعه ۲۵-۳۳/۲۹، و ايضاح المكنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنين ۵۱-۵۴/۲، و معجم المؤلفين ۹۱/۴، و فوائد الرضويه ص ۱۹۵ (به راهنمایي استاد بزرگ شيخ رضا اميني). نگاه كنيد به توصيف كتاب در مطالب پيشين: منابع مستقيم تأليفات آملی، كتاب شمار ۱۷. مؤلف خود در كتاب جامع الاسرار (ص ۶۱۴) گفته است كه اين كتاب را به زبان فارسی برای فارسی زبانان نوشته است.

رسالة التزييه = رسالة التزييه في التزييه

رسالة التوحيد

ياد شده در جامع الاسرار... ص ۵۵۱، و نام اين كتاب را خصوصاً هنگام بحث از ضرورت تميز بيان الهييت من حيث هي، يعنى از حيث ذات حق، و اسماء و صفات او، يعنى از حيث مظاهر آن و تنزلاتش در اطوار وجود، ذكر کرده است. موضوع اين كتاب شبیه و نزديک است به نهاية التوحيد في بداية التجريد كه بعداً از آن سخن خواهيم گفت.

رسالة الجداول موسوم به مدارج العارفين في مراتب العارفين

ياد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف (خطی جارا لله ۱۰۳۳) نگاه كنيد به توصيف كتاب در مطالب پيشين: منابع مستقيم... كتاب شمار ۱۳. مطالب اين كتاب شبیه و نزديک است به كتاب منازل السائرین خواجۀ عبدالله انصاری متوفی به سال ۴۸۱ هجری.

رسالة الحجب و خلاصة الكتب

ياد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف (خطی جارا لله ۱۰۳۳)، و نگاه كنيد به توصيف كتاب در: منابع مستقيم تأليفات... كتاب شمار ۸.

رسالة رافعة الخلاف عن وجه سكوت امير المؤمنين عن الاختلاف

ياد شده در گفتار استاد كرين راجع آملی، كتاب شمار ۷؛ و ضمن شرح حال مؤلف تحت عنوان رسالة رافعة الخلاف در اعيان الشيعه ۲۵-۳۳/۲۹، و ايضاح المكنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنين ۵۱-۵۴/۲، و معجم المؤلفين ۹۱/۴، و فوائد الرضويه ص ۱۹۵ (به راهنمایي استاد بزرگ شيخ رضا اميني). استاد كرين معتقد است كه شيخ آملی اين رساله را در عراق و بنا به اظهار علاقه فخرالمحققين محمدبن حسين مطهر حلی (متوفی به سال ۷۷۱ هجری) تأليف کرده است.

رسالة العقل و النفس

ياد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف (خطی جارا لله ۱۰۳۳). و نگاه كنيد به توصيف رساله در: منابع مستقيم... كتاب شمار ۶.

رسالة العلم و تحقيقه

یاد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). و نیز نگاه کنید به توصیف رساله در: منابع مستقیم ... کتاب شماره ۵.

رساله العلوم العالیة

یاد شده در گفتار استاد کرین درباره آملی، کتاب شماره ۱۰، و ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی...) و استاد کرین به نقل از ریحانة الادب ۴۹۸/۲ شرح حال شماره ۸۹۲) می گوید این رساله در حدود سال ۷۸۷ هجری تألیف شده.

رساله الفقر و تحقیق الفقر

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). و نگاه کنید به: منابع مستقیم ... کتاب شماره ۱.

رساله كنز الكنوز و كشف الرموز

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳).

رساله المعاد فی رجوع العباد

یاد شده در نص النصوص ورقه ۲ الف و ورقه ۱۰۷ ب (خطی جارالله ۱۰۳۳). و نگاه کنید به منابع مستقیم ... کتاب شماره ۳.

رساله منتخب التأویل فی بیان کتاب اللّٰه و حروفه و کلماته و آیاته

یاد شده در جامع الاسرار ص ۳، ۱۰۸، ۱۱۶، ۵۴۹ (به عنوان «رساله منتخب التأویل»); و در نقد النقود ص ۶۹۵؛ و در بحث استاد کرین راجع به آملی، کتاب شماره ۱ (به عنوان التأویلات یا منتخب التأویل); و ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، و ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد بزرگ شیخ رضا امینی). و در این مراجع و منابع: منتخب التأویل و التأویلات دو عنوان برای یک کتاب واحد نیستند، بلکه هر کدام کتاب مستقلی هستند.

رساله النفس فی معرفة الرب

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). نگاه کنید به توصیف کتاب در: منابع مستقیم آثار ... کتاب شماره ۱۱.

رساله نقد النقود فی معرفة الوجود

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). نگاه کنید به توصیف این رساله در: منابع مستقیم تألیفات ... کتاب شماره ۱۴. نگارش این رساله در سال ۷۶۸ در مشهد شریف غروی به پایان رسیده (نگاه کنید به آخر رساله) به خط دیوانی هر صفحه

دارای ۲۱ سطر، به قلم بسیار ریز که خواندن آن مشکل است و برخی از حروف و سطور آن مبهم و درهم است، براساس نسخه خطی خود مؤلف. و رساله قبل از آن مختصری است از کتاب الوجود اثر خود مؤلف چنانکه در مقدمه آن تصریح نموده.

رساله الوجود = رساله الوجود فی معرفة المعبود

رساله الوجود فی معرفة المعبود

یاد شده در نص النصوص ورقه ۲ ب و ۱۰۷ (خطی جارالله ۱۰۳۳)، و در نقد النقود ص ۶۲۰، ۶۲۱، ۶۹۹. نگاه کنید به توصیف رساله در: منابع مستقیم تألیفات ... کتاب شماره ۲، و در مقدمه رساله نقد النقود. و مؤلف در جامع الاسرار می گوید که کتابی در باب وجود خواهد نگاشت (ص ۱۲۵) که دلالت بر آن دارد که نگارش این کتاب پس از جامع الاسرار و قبل از نقد النقود است زیرا رساله اخیر خلاصه و مختصر همان رساله است.

العقل و النفس = رسالة العقل و النفس

العلم و تحقیقه = رسالة العلم و تحقیقه

العلوم العالیه = رسالة العلوم العالیه

فص الفصوص فی شرح فصوص الحکم = نص النصوص فی شرح الفصوص

الفقر و تحقیق الفخر = رسالة الفقر و تحقیق الفخر

کتاب الاصول و الارکان فی تهذیب الاصحاب و الاحوان

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). نگاه کنید به توصیف

کتاب در: منابع مستقیم تألیفات ... کتاب شماره ۴ و نیز نگاه کنید به فهرست کلی ...

شماره ۱ و شماره ۹.

کتاب تمییز الاقطاب و الاوتاد

یاد شده در نص النصوص ورقه ۳ الف (خطی جارالله ۱۰۳۳). نگاه کنید به توصیف

کتاب در: منابع مستقیم تألیفات ... کتاب شماره ۲.

الکشکول فیما جرى على آل الرسول

یاد شده در گفتار استاد کرین درباره آملی، کتاب شماره ۱۱ (به نقل از ریحانة الادب

۴۹۸/۲ به عنوان «الکشکول ... علی آل محمد»؛ و ضمن شرح حال مؤلف در اعیان

الشیعة ۲۵-۳۳/۲۹، و نیز ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، ۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱،

و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد رضا امینی). و در

بروکلمان ذیل ۲۰۶/۲، شرح حال شماره ۳.

نسخ موجوده عبارت اند از: ۱) کتابخانه امیرالمؤمنین (ع)، نجف اشرف، شماره عام

۲۱۳۶، به اندازه های ۱۹/۵ سم × ۱۳ سم، دارای ۱۱۵ صفحه به خط محمدباقر بن

هاشم، کتابت شده در سال ۱۲۶۴ هجری؛ ۲) نسخه دیگری در همان کتابخانه تحت عنوان الکشکول شماره عام ۱۵۸، به اندازه‌های ۲۷/۴ سم $\times$ ۱۸/۴ سم دارای ۸۵ صفحه به خط قاضی عبدالرحیم، بدون تاریخ (به راهنمایی استاد رضا امینی)، استاد رضا امینی حفظه الله در نامه‌ای به اینجانب نوشته است که این نسخه در قرن هشتم کتابت شده و در کتابخانه استاد عبدالحمید مولوی، در شهری از شهرهای خراسان موجود است. و نسخه نجف اشرف در سال ۱۲۷۲/۱۲۵۳ کتابت شده (گفتار استاد کریم درباره آملی ص ۱۳ شماره ۱۱)، استاد کریم این کتاب را قطعاً از تألیفات آملی می‌داند، و آنچه مؤید سخن اوست این است که کتاب در سال ۷۳۵ یعنی همان زمانی که شیخ هنوز جوانی یازده ساله بوده نگاشته شده. و در کتاب أمل الآمل اثر شیخ محمد بن حسن حرّ عاملی این کتاب با اندکی تردید به شیخ جمال‌الدین حسن بن یوسف بن علی بن مطهر حلی نسبت داده شده (۸۵/۲ ۳۶۵-۳۶۴، ط، بغداد سال ۱۳۸۵). و من شک ندارم که این کتاب نادرست است، زیرا شیخ جمال‌الدین در سال ۷۲۶ هجری درگذشته و وفات او ۹ سال قبل از تألیف این کتاب است.

الکشکول فیما جری علی آل محمد = الکشکول فیما جری علی آل الرسول

کثر الکوز و کشف الرموز = رساله کثر الکوز و کشف الرموز

مجمع الاسرار و منبع الانوار = جامع الاسرار و منبع الانوار

المحیط الاعظم فی تفسیر القرآن الکریم = المحیط الاعظم و الطود الاکم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم.

المحیط الاعظم و الطود الاکم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم

یاد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف و ورقه ۲۸ الف - ۲۸ ب و ورقه ۱۰۷ ب (خطی جارا لله ۱۰۳۳)؛ و ضمن شرح حال مؤلف (به عنوان المحیط الاعظم فی تفسیر القرآن الکریم) در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵ و ایضاح المکنون ۲/۱۹۲-۴۹۳، و مجالس المؤمنین ۲/۵۴-۵۱ و معجم المؤلفین ۴/۹۱، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵، (به راهنمایی استاد رضا امینی)، و در نامه استاد رضا امینی به بنده نوشته‌اند که نسخه‌ای از این کتاب در شهر قم در کتابخانه عمومی حضرت آیت الله سید شهاب‌الدین مرعشی وجود دارد. نگاه کنید به توصیف کتاب در: منابع مستقیم تألیفات آملی، کتاب شماره ۲۱. و وصف این کتاب در نص النصوص بدین گونه آمده است که: «و ما نیز دارای دو کتاب هستیم: کتابی که به ما افاضه شده و کتابی که صادر از ماست. کتابی که به ما افاضه شده همان کتاب التأویلات للقرآن کریم است که مشتمل است بر نفیستین و شریفترین علوم و معارف الهیه قرآنی که محتوی رموز و کنایات مصطفوی، و دقایق و حقایق محمدی است که این سخن حق تعالی خطاب به بعضی از بندگان خاص خود درباره آن صادق

است: «اعددت لعبادی الصالحین ما لایعین رأی و لا اذن سمعت و لا خطر علی قلب بشر». از این جهت این کتاب موسوم است به المحيط الاعظم و الطود الاشم فی تأویل کتاب الله العزیز المحکم، و از روی تبرک به هفت پیامبر بزرگ، و هفت تن از اقطاب، و هفت تن از ابدال، مرتب بر هفت جلد است. بدین ترتیب که مقدمات و تفسیر سوره فاتحه در یک جلد است و الباقی در شش جلد دیگر گنجانده شده. و این تفسیر برای ما مانند فصوص است برای شیخ اکبر محیی الدین بن عربی و مانند قرآن است برای نبی اکرم (ص) و این تفسیر مبتنی است بر ۱۹ مقدمه و دایره، زیرا مقدمات هفتگانه و دوازده گانه، از حیث مطابقت عالم صوری و معنوی، و کتاب انفسی و آفاقی بر روی هم ۱۹ می شود (نص النصوص ورقه ۲۸ الف - ۲۸ ب، خطی جارا لله ۱۰۳۳).

مدارج السالکین فی مراتب العارفین = رسالة الجداول موسوم به مدارج السالکین المسائل الآملیه

یاد شده در ضمن شرح حال مؤلف در اعیان الشیعة ۲۹/۳۲-۲۵، و ایضاح المکنون ۱۹۲/۲، و مجالس المؤمنین ۵۱-۵۱/۲، و معجم المؤلفین ۹۱/۴، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد رضا امینی)، و استاد کرین در گفتار خود راجع به شیخ آملی می گوید نسخه ای به خط خود مؤلف مشتمل بر مسائلی که میان شیخ آملی و فخرالمحققین محمد بن حسن بن مطهر علی (موفی به سال ۷۷۱ هجری) مبادله شده وجود دارد و منبع این آگاهی فهرست کتابخانه اهدایی آقای سید محمد مشکوة به دانشگاه تهران، جلد اول ص ۷۰ است. تاریخ این نسخه ۷۶۲ هجری است و احتمالاً همان کتاب المسائل الآملیه است. نگاه کنید به گفتار استاد کرین درباره آملی ص ۱۰ و تعلیقه ۳.

المعاد فی رجوع العباد = رسالة المعاد فی رجوع العباد
منتخب التأویل = رسالة منتخب التأویل فی بیان کتاب الله و حروفه...
منتخبات أنوار الشریعة

یاد شده در فهرست کتابخانه اهدایی سید محمد مشکوة، جلد سوم، بخش یکم، ص ۵۰۲، به نقل از استاد کرین در گفتار ایشان راجع به آملی ص ۱۱ و تعلیقه شماره ۱، و استاد کرین اضافه می کند که احتمالاً این عنوان بخشی از تفسیر آملی موسوم به منتخب التأویل است. به هر حال موضوع آن مشابه موضوع اسرار الشریعة و انوار الحقیقه است. نگاه کنید به فهرست عام شماره ۲.

منتقى المعاد فی مرتقى العباد

یاد شده در نص النصوص، ورقه ۳ الف (خطی جارا لله ۱۰۳۳)، و نگاه کنید به توصیف کتاب در: منابع مستقیم تألیفات... کتاب شماره ۱۶.

نص النصوص فی شرح الفصوص

یاد شده در ذیل کشف الظنون اسماعیل پاشا بغدادی ۱۹۲/۲ (تحت عنوان نص النصوص فی شرح الفصوص) و می گوید که در سال ۷۸۲ از تألیف آن فراغت یافته، و آن را در دو جلد نگاشته است مراجعه کنید به شرح حال مؤلف (زیر عنوان نص النصوص فی شرح فصوص الحکم) در اعیان الشیعه ۲۹/۳۳-۲۵، معجم المؤلفین ۹۱/۴، و مجالس المؤمنین ۵۴/۲-۵۱، و فوائد الرضویه ص ۱۹۵ (به راهنمایی استاد رضا امینی)؛ نیز به گفتار استاد کرب در باره آملی شماره ۸.

نسخه های موجود عبارت اند از: (۱) نسخه خطی جلالیه (سلیمانیه - استانبول) ۱۰۳۳/۱-۳۳ در ۳۵ صفحات سطری، به خط نستعلیق واضح، و با مهر خزانه الملک الافضل، به قلم فضل الدین محمد عبادی، در سال ۷۸۴ نوشته شده. این نسخه محتوی جلد اول از کتاب است و دربردارنده مقدمات و شرح پنج فصل نخست است. و روی جلد کتاب با خطی مخالف اصل نوشته شده: «شکی نیست که مؤلف این شرح مذهب مذهب امامیه از شیعه است، و گویا این سخن ما مطالبی است که شارح در قاعده دوم... کتابت کرد آن را ولی الدین جاره». (۲) نسخه خطی شهید علی پاشا (سلیمانیه استانبول) ۱۴۳۸. و این نسخه فقط محتوی مقدمه است و به طور مختصر (۳) نسخه خطی کتابخانه مجلس، تهران، شماره ۱۷۱۴. این نسخه نیز مانند نسخه سابق است. (۴) نسخه خطی آقای فخرالدین نصیری، تهران، که در عصر مؤلف کتابت شده (به راهنمایی استاد شیخ رضا امینی). ابتدای کتاب: الحمد لله الذی زین خاتم الوجود بفص حکمته، المعبر عن ذلك الفص بالانسان الكامل، الموسوم بخليفته. و سخر له ما فی السماوات و ما فی الارض بمقتضى خلافته ... اما بعد: فهذا كتاب موسوم بنص النصوص فی شرح الفصوص ... جعلته هدية الى حضرت السلطان أحمد بهادرخان ... ورقه ۴ الف ۲ ب (از نسخه خطی جلالیه ۱۰۳۳).

مقدمات کتاب: (۱) الوصیه فی کتمان العلوم الالهیه ... علی غیر اهلها. (۲) التمهید الاول فی فضیله نبینا و شرفه علی سائر الموجودات. (۳) التمهید الثاني فی فضیله الشیخ ابن الاعرابی (کذا) و تفضیله علی سایر المشایخ المتقدمین و المتأخرین ... (۴) التمهید الثالث فی فضیله الانبیاء و الرسل و الائمة، ثم فضیله الاقطاب و الابدال ... (۵) الرکن الاول فی التوحید و اسرارہ ... (۶) الرکن الثاني فی الوجود المطلق و تحقیق ... (۷) الرکن الثالث فی العلوم و أقسامها و أنواعها ... (۸) الدائرة الاولى فی سر الوجود و ترتیبه و تقسیمه ... (۹) الدائرة الثانيه فی تحقیق التوحید الذاتی الوجودی ... (۱۰) الدائرة الثالثة فی سر البسملة و حروفها التي وقعت بازاء ترتيب العالم الصوري و المعنوی ... و به همین ترتیب تا بیست و هفت دایره که با آن مقدمات کتاب از ابتدای ورقه ۴ الف - ۱۰۷ ب به پایان می رسد.

نصوص النصوص فی شرح الفصوص = نص النصوص

النفس فی معرفة الرب = رسالة النفس فی معرفة الرب

نقد النقود فی معرفة الوجود = رسالة نقد النقود فی معرفة الوجود

نهاية التوحيد فی بداية التجريد

یاد شده در کتاب نصّ النصوص (خطی جارا لله ۱۰۳۳) ورقه ۳ الف و خود مؤلف در

آنجا گفته است که این کتاب مختصری است از جامع الاسرار و منبع الانوار. نگاه کنید به

فهرست کلی، شماره ۱۶.

الوجود فی معرفة المعبود = رسالة الوجود فی معرفة المعبود

عثمان اسماعیل یحیی

پاریس ۱۹۶۸/۵/۲۰